

אשם

תלוי

כל דיווח על אונס, כל ידיעה על ניצול מיני או הטרדה, מחזירים את אשרה גרינבלט 38 שנה אחורה, לרצף האירועים הטראומטיים שעברה בעצמה כשהייתה בת שש בסך הכול. מפרשת משה קצב שכיכבה בכותרות ממושכות ועד לשמועות מזדמנות – כולם מגרדים מחדש את גלד הפצע שמלווה אותה מדי יום. אבל שום דבר לא הכה בה בעוצמה כמו סיפור האונס של הילדה בת השבע מאזור בנימין שנחשף בשבועות האחרונים. "זה לא הגיל הרומה, בכלל לא", היא מבהירה. "התחושה הייתה שכולם משתמשים בגסות באירוע המזעזע והקשה הזה שעומדת במרכזו ילדה קטנה מאוד, בשביל לקדם איזו אג'נדה. הם לא מחוברים בכלל לתהומות הזוועה שקרתה פה. לא רואים את הילדה בכלל."

"בואי נדבר על גיל ששישבע. זה ככה קטן? כתפיים ככה?" היא שואלת ומסמנת לי בידיה, "זה כלום. זה חוסר אונים. וכשלוקחים בחשבון את האשמה שצפה כבר במהלך האירוע – זה משקל עצום בשביל כתפיים כאלה קטנות."

היא הייתה ילדה קטנה שגרלה במושב דתי. הם היו ארבעה נערים שלא מן המקום. וזה לא היה אירוע חד-פעמי. כמה חודשים נמשכו התקיפות המיניות הללו? היא לא יודעת לומר במדויק. לפני כמה שנים התיישבה לכתוב את קורותיה במחברת, ומאז היא מתחילה לשכות. כאילו העבירה את כל המידע הנחוץ לדיסק חיצוני, וכעת היא יכולה להרשות לעצמה לשחרר מתאי הזיכרון חלק מהפרטים.

איך הפסיקה הפגיעה המינית?

"אחד החברים של הפוגעים הבין מה קורה איתם, אולי ראה אותנו, וצעק בקולי קולות משהו. בעקבות זה אבא שלי ניסה לברר כמה מדובר. זמן מה דבקתי בגרסה שהילדים אמרו לי לדבוק בה, ובסוף אמרתי משהו שאישר בדרך כלשהי את מה שהוא חשש ממנו. מיד אחר כך האירועים נפסקו."

"יחד עם זאת אני המשכתי לשאת איזושהי תחושת אשמה ביחס לזה. לא הייתה לי תחושה שיש לי מקום לבטא את מה שאני מרגישה. היה ברור שזה משהו שלא רוצים לדעת עליו, אולי לא נעים לדבר עליו, אולי צריך להתבייש בו. זה טיפח אצלי אשמה נהדרת. תחושת אשם זה הדבר."

אנחנו נפגשות בירושלים, שתי בוגרות של אותה אולפנה – כשהיא הייתה חמושתית אני הייתי שמיניסטית – שלא התראו למעלה משלושה עשורים. ברגע אחד

כרשת אונס בת השבע שהסעירה את המדינה החזירה את אשרה גרינבלט אל התקיפה המינית שחוותה גם היא בגיל הזה ובעקבותיה כתבה ספר. מבין דפיו עולים וצפים הקשיים שמלווים אותה עד היום ("לקח לנפש המון שנים לאהוב"), רגש האשמה שלא הרפה ("משקל עצום בשביל כתפיים קטנות") והעזרה שבאה מהבית ומבחוץ ("אמא שלי היא הגיבורה שלי")

אורלי גולדקלנג

הכול נפתח בינינו בחופשיות אמיצה. אנחנו משתפות חוויות צורבות מאירועים שונים בחיים, נוגעות בלי פחד בנקודות רגישות, ומתחמקות באלגנטיות ממה שעדיין כואב מכדי להיות מדובר. "זה נגמר יום אחד?" אני שואלת אותה, והיא מבינה היטב על מה אני שואלת, גם בלי שאסביר את עצמי. "בחיים לא", היא עונה נחרצות, "זה עד המוות. זה תמיד יהיה שם".

כיסוי וגילוי

כיסוי הראש שלה ירד מזמן, גם ההקפדה על שרולים וחצאיות ארוכות, אבל גרינבלט שומרת על אורה חיים דתי לחלוטין. היא מתכנתת מחשבים ולצד זה מרצה בכל הזדמנות על אודות החוויה הקשה שעברה. לפני 22 שנים נישאה לשימי, ויחד הם מגדלים "שלושה ילדים וספר". הספר הוא תוצר של שתי טראומות – התקיפות המיניות של ילדותה וסרטן השד שהתגלה אצלה בגיל 37. או אז החליטה שלא לדחות עוד את חלום הכתיבה. "מאז הסרטן אני חופשייה יותר לבטא את עצמי בשלמות", היא אומרת. "המחשבה שאעבור מהעולם בלי שאומר את מה שיש לי לומר דרבנה אותי לכתוב עכשיו, והיה לי ברור שלא אוכל לכתוב על שום דבר אחר לפני שאומר כל מה שחשוב לי לומר בנושא הזה. אני מקווה שהספר הזה יפתח לי דלת לספרים נוספים בנושאים מגוונים".

והייתה גם "חברה לסרטן", כלשונה, שנתנה לה לקרוא כתב יד שלה שעסק גם הוא בפגיעה מינית. "וכאן התפתחה קנאת סופרים קלאסית", אומרת גרינבלט בחיך. "הייתה לה מחשבה שהיא חלתה בגלל זה ושום תאורר את זה, זה יאפשר לה להחלים. לצערי, היא אינה עמנו היום".

במשך שש שנים כתבה גרינבלט את "לגדול על מים" המחולק לשלוש חטיבות. השער הראשון – "ספירת העומר" – מלווה את הילדה שמרית קליין בחויית ילדות פשוטה ושמה, שמשנתה כשילדי אומנה של השכנים מפתים אותה לבוא אל חדרם בממתקים ומתחילים במסכת של פגיעות מיניות שממשיכות בחצר הקוצנית של ביתם. בשער השני – "שמיטה" – הקורא פוגש את שמרית כשהיא כבר בת אולפנה בכיתה י', שחושפת לראשונה את חויית התקיפה מילדותה, ובמקביל היא בורקת את זהותה המינית. בשער השלישי – "בין כסה לעשור" – שמרית כבר נשואה ואם לילדים. החיפוש כולם עדיין מעובדים, נבדקים ואינם מרפים, אך הם מגיעים לאיזו נקודת תקווה שמאפשרת את הקיום הזוגי והמשפחתי באופן שלם יותר. למרות הנושא הקשה שעומד

במרכזו של הספר והביקורת שעולה ממנו על המגזר הדתי, הוא כתוב בכבוד רב ובאהבה למגזר, והתיאורים שבו נקיים לחלוטין ומרומזים בלבד. "זה לא שריחמתי על הקוראים, זה פשוט מה שיש בזיכרון", אומרת גרינבלט. "יש לי זיכרונות עד לרגע הפגיעה, משם מחקתי. אולי זו הרחקה".

מכל חוויות הניצול והתקיפה בספר, שמשקפות גם את חוויותיה של גרינבלט עצמה, היא מציינת דווקא את המקרה שלא היה בו מעשה בפועל כאחד הקשים בספר; כשנער אחד מילדי האומנה ניגש לשמירת הקטנה ומבקש בנימוס להצטרף למעשה. "מישהו חצי מוסרי, חצי בסדר", מסבירה לי גרינבלט. "הוא בא לבקש רשות מילדה בת שמונה בעקבות מה שהוא רואה שהחברים שלו עושים".

מה גרם לך, עשור שלם אחר כך, לפתוח את הנושא בפעם הראשונה?

"זה ישב עליי כל הזמן. הראשונות לדעת היו חברות באולפנה. באחת השבתות החופשיות בבית, הייתי כעוסה ואחותי חדרוה שאלה מה קרה ופתאום סיפרתי לה. שולי, אחותי שגדולה ממני בעשור, הייתה כמו אמא שנייה בשבילי והיה ברור לי שחדרוה תספר לה. הייתי בציפייה שהיא תעשה את זה. עבר חודש ולא קרה כלום. באחת השבתות הבאות התברר שחדרוה לא סיפרה לה כי לא הייתה בטוחה שאני רוצה שתדע, וזה מקסים בעיניי. רגישות מאוד משמעותית

ויפה. מרגע שהבינה שאני רוצה ששולי תדע, היא כנראה סיפרה לה, כי בראשון בבוקר נסעתי לאולפנה, ובצהריים שולי כבר התקשרה והייתה בדרך אליי".

שולי מסרה לאחותה הצעירה פתק שעליו הופיע מספר טלפון של מרכז סיוע לנפגעות מינית, אחרי שכבר מצאה לה מתנדבת מתאימה בתיאום עם המרכז. במשך חודשיים נפגשה גרינבלט עם תמי המתנדבת. את הפגישה הראשונה היא זוכרת היטב. גרינבלט – אז ילובסקי – הגיעה למרכז שהיה ברחוב בנייהוד בתל-אביב. היא הייתה בת אולפנה בחצאית עד הרצפה וחולצה רחבה, "שני אוהלים", היא אומרת בחיך. "לימדו אותנו שאנחנו הכי טובים ומוצלחים ויודעים מה נכון, אבל דווקא במצוקה הכי גדולה שלי מצאתי את עצמי במרכז פמיניסטי, חילוני, ששכן אז בסמוך למכון קקעוים", היא אומרת.

"בפגישה הראשונה ישבתי כשעתיים ולא הרמתי את הראש מהרצפה. אולי בכיתי כל הזמן הזה. זו הייתה הפעם הראשונה שמישהו רצה לשמוע מה אני מרגישה ביחס לדבר הזה בלי לשפוט. לקח לי זמן להבין את זה. בשלב כלשהו מתברר שהצד השני יודע מה את מרגישה עוד לפני שאמרת את זה. הרגשתי שיש לי במה להתבייש, רגשות שלייליים. לא ידעתי לתת לזה שם, לא ידעתי לקרוא לזה רגשות אשמה, ובטח לא ידעתי שאין לי סיבה להרגיש אשמה. עם כשאת מבינה, אפשר להתחיל לעבוד ולעשות עם זה משהו".

פתחת את זה מחדש מול ההורים

"שולי דיברה עם ההורים ואמרה להם שהיא לוקחת אותי למרכז סיוע. אז התחילה תקשורת מחודשת סביב העניין. בהנחיית תמי התחלתי לכתוב את כל מה שקרה. היחידות שקראו את זה עד היום הן אמא שלי והיא. אפילו בן זוגי שימי לא ראה. אמא שלי לא אמרה בזמנו שקשה לה, אבל כשיצא הספר לאחרונה, הוחלט שהיא לא תקרא אותו בעקבות הטלטה שחווהה כשקראה את המחברות".

את השקת הספר עשתה גרינבלט באירוע לנשים בלבד במרכז לנפגעות מינית – שם גם התנדבה בבגרותה לפרק זמן קצר – ובסוף האירוע העניקה זר פרחים לאמה. "היא הגיבורה שלי", אומרת גרינבלט. "כשהתחלתי לכתוב את הספר היא אמרה לי: 'אני מקווה שאת כותבת על הפגיעה'. היא חששה מהספר, אבל גם פרגנה לו. היום ההורים שלי מלווים אותי ומפרגנים. אמא שלי רוצה שאצליח להגיע לכמה שיותר מקומות, גם אם היא עצמה לא מסוגלת לקרוא אותו".

בגיל 32 החלה גרינבלט טיפול פסיכולוגי,

"הקושי באינטימיות שחווה נפגעות מינית עשוי לעמוד כחומה בתוך קשר זוגי גם כשהאהבה גדולה מאוד. הנפגעת יכולה להתרחק ממקום הפשע, לא לבקר בו יותר, אבל מגופה שלה היא לא יכולה להתרחק"

רכבו על גבה של ילדה קטנה. הפגנה נגד אונס בת השבע (למצולמות אין קשר לכתבה) צילום: יוסי זילגר

לא שואלת למה
זה קרה לי. אשרה
גרינבלט
צילום: אביטל הירש

**"לא הייתה לי תחושה שיש לי
מקום לבטא את מה שאני מרגישה.
היה ברור שזה משהו שלא רוצים
לדעת עליו, אולי לא נעים לדבר
עליו, אולי צריך להתבייש בו.
זה טיפח אצלי אשמה נהדרת.
תחושת אשם זה הדבר"**

"בהחלט", היא עונה. "את בוחרת לשמוח מכל מה שאפשר, ומה שמעיק ממשיך להעיק ופוגש אותך כשאת לבד".

מאז צאת הספר מצאה עצמה גרינבלט חשופה מתמיד. "אני מדברת את הספר, מעבירה הרצאות בנושא, כותבת על הנושא הרבה מאוד בפייסבוק. רק ששם השיחות קטועות, לא מכירים אותך ולא את הרגישויות שלך, וזה קשה".

הקושי הזה התנקו לפוסט אחד שפרסמה גרינבלט בעקבות פרשת הילדה בת השבע. "אני אף פעם לא קוראת את כל הפרטים במקרי אונס שמתפרסמים", היא אומרת, "זה קשה. אני מתעסקת בתגובות של הסביבה – האם הן טובות לריפוי או לא. וכשפורסם שהמשפחה ביקשה שלא ידברו על כך, פרסמתי פוסט בקבוצת 'פמיניסטיות הלכתיות', שבו כתבתי על כך שתגובה לא

מתוך מחשבה ש"הגיע הזמן לדבר את זה פעם אחת ולא רק על זה". אלא שגם כאישה בוגרת היא לא הצליחה לתאר במשך 45 דקות של טיפול ולו סיטואציה שלמה אחת שחווה, בטח שלא לפרוש את מסכת הפגיעה כולה. "אני יושבת מול פסיכולוגית וממלמלת את עצמי למוות", היא מתארת, "יוצאים לי רק שברי משפטים. בכי. אני שואלת את הפסיכולוגית בסוף: הבנת? והיא עונה לי שאי אפשר להבין כלום ממה שניסיתי להגיד".

איך מגדלים ילדים, ובתוכם שתי בנות, כשברקע עומדת חוויה כזו?

"שימי בדיווגי יגיד שהעברתי להן איזו חרדה מסוימת, אני טוענת שבמסגרת הסביר בלבד", היא אומרת ומחייכת. "הלקח הכי גדול שלי מכל הדבר הזה הוא חשיבותה של תקשורת פתוחה מאוד עם הילדים, זה הכול. זה נמצא בכל מקום – זה יכול להגיע דרך מפקד בצבא, רב, המרדף בתנועה או כשיעור פרטי. אין מניעה מוחלטת. מה שיש זה תקשורת".

"פגיעה מינית כמעט תמיד תתחיל בהטרדה. פעם הסטריאוטיפ של אונס היה משהו שתופס אותך ברחוב ולוקח אותך בכוח לסמטה חשוכה. היום יודעים שאונס מגיע על פי רוב ממכרים. וזה קורה בהדרגה, זו הדינמיקה המצויה. בהתחלה את בכלל לא בטוחה שהוא לא בסדר, אחר כך זה טיפטיפה מחמיר. את אומרת לעצמך שאולי לא הבנת נכון. בדרך כלל יש גם רווח משני. זה יכול להיות קידום כשאת בוגרת, וכשאת ילדה קטנה והוא נער, זה יכול להיות ממתקים או תחושת שייכות לחברה הגדולים יותר. הפגיעה מתחכמת, היא יודע לטוות את הקורים סביבך. וכשקורה משהו, ואת כבר בטוחה שזה לא בסדר, את חוששת שאולי אפשרת את זה כי לא עצרת את זה קודם. את שואלת את עצמך – איך הגעתי לפה? מה אני עשיתי שאפשר את זה?" גרינבלט מנצלת כל אירוע חדשותי שעוסק בסוגיית האונס והניצול כדי להדיר לילדים את הסימנים האפשריים, אבל היא גם ממחרת להזהיר מפני הרגשת יתר שלהם: "חשוב שלא להעביר את המסר הזה ככללי זהירות, כי הכללים האלה יכולים להיות מאוד בעייתיים", היא מסבירה. "אסור שהילד יחשוב בזמן פגיעה שהוא לא עמד בכללים, ושוב נטפח אצלו רגשות אשם. האחריות היא שלנו, המורים וההורים. ואת זה חשוב לי להעביר לילדים שלי: בבית שלי אין האשמת הקורבן. כך שאם חס וחלילה יום אחד הם ימצאו את עצמם בסיטואציה לא נוחה, שלרגע לא יחששו ממה שאמא תגיד על מה שקרה. שיהיה ברור שלא אשאל: למה הלכתם? למה נשארת במשרד מאוחר, למה התלבשת ככה? כל זה מחוץ לתחום".

בהרצאות שלה מרבה גרינבלט להדגיש את חשיבות התגובה של ההורים במקרה שחלילה ילדיהם נפגעו, תגובה שביכולתה לרפא וביכולתה להחמיר את הפגיעה. "יעל משאלי כתבה פעם שילד שגדל בבית שכששומעים סיפור אונס בטלוויזיה או הטרדה מיד שולחים אצבע מאשימה אל הנפגעת או מוצאים נסיבות מקילות לגבי התוקף, זה בית שבו הילדה לא תבוא לספר כשיקרה לה משהו. זה הכי פשוט. היא תחשוש שתאשים אותה, כי זו האווירה שהיא שומעת בבית", מסבירה גרינבלט.

על אף שאחותה הגדולה זוכרת אותה כילדה עצובה בשנתה הראשונה בבית הספר, באולפנה היא זכורה דווקא כילדה מלאת שמחת חיים. "זה לא היה זיוף, עשיתי מה שאפשר להיות בתוך האופטימיות מתוך ההשתקה שלי", היא אומרת. גתיב מקביל לקיום הרגיל, אני שואלת.

נכונה יכולה להעמיק את הפצע, והדבר היחיד שהילדה הזו צריכה הוא שיגידו לה מיליון פעם ועוד מיליון 'את לא אשמה'. השתקה היא לא מתכוון לריפוי, כי יש בה מסר סמוי של בושה".

היא מחקה את הפוסט כעבור דקות אחדות בעקבות התגובות הרועמות. "כתבתי בכאב, כתבתי בדם", היא אומרת, "תוך חמש דקות היו תגובות כעוסות מאוד, שאני שופכת את דמם של ההורים ומה אני יודעת עליהם בכלל. כתבו שעיסוק תקשורתי הוא לא מרפא. כתבתי במקום זה: 'מחקתי כי הובנתי כל כך רחוק מאיך שהתכוונתי ואני אכאב לי פה בשקט ותודה'. ואז התחילו תגובות אמפתיות מכיוונן של נשים שקראו את הספר. לא ביקשתי חיבוק, לא רוצה שתשתתפו בכאבי, ביקשתי להעביר נקודה".

אבל עיסוק תקשורתי אכן יכול להזיק לא פעם.
"אני לא חושבת שעיסוק תקשורתי הוא מרפא, אבל אני מדברת על חלוקת אנרגיות. כל אנרגיה שמשקיעים בהשתקה במקום לחזק את הנפגעת היא בזבוז שאף יוצר נזק. מישהי סיפרה שם על ילדה מארה"ב שנחטפה ונאנסה במשך שנה שלמה עד ששבה למשפחתה. בריאיון שערכה בגיל שלושים סיפרה שהדבר שאפשר לה ריפוי היה שהוריה כל הזמן טפטפו לה שהיא לא אשמה".

לא תכסה אהבה

בתוך כל הקשיים המלווים את צאת הספר, גם אנחנו לא עשינו לגרינבלט עבודה קלה. לצד השער בספר העוסק בפגיעה המינית בולטים שני השערים האחרים העוסקים רבות בוהות מינית, כזו שגרמה לי לנוע באי-נוחות לא פעם בשעת הקריאה. גרינבלט מופתעת. כמי שמקפידה לקרוא ספרים נקיים, כאלה שאינם מכוונים למכנה המשותף הנמוך של הקוראים, היא לא חשה שהיא כתבה ספר על מיניות. "חיפוש וחיידוד הזהות המינית הוא אחד התוצרים של פגיעה מינית", היא אומרת לי. "לרוב הנפגעות מינית יש בעיות באינטימיות, ובאיזשהו שלב הבנתי שהן יבדקו אלטרנטיבה לאינטימיות עם נשים, שזה מאיים פחות. זו תופעה, לא משהו שהמצאתי עבור העלילה. "אני לא באה לנושא החד-מיני מתוך מקום שאומר: 'זה סבבה, בואו נבטל את ההלכה'. אני כן מבקשת גם מרבנים שמרצים מול מאות תלמידים, לקחת בחשבון שבתוכם יש אחוז מסוים של נערים מבולבלים שחווים קשיים וייסורים גם ככה. אם לא היית שם, אל תדברי. מדובר בדיני נפשות. על אף שאני לקחתי את החיים שלי למקום אחר, אני מכירה מספיק אנשים שהפגיעה המינית (ואולי לא רק היא) לקחה אותם לשם. בהתחלה כשהיו שואלים אותי על מה הספר, התחלתי לגמגם. אמרתי שזה על פגיעה מינית וזהות מינית. הפסיכולוגית אמרה לי: אל תתבלבל, הספר הזה הוא על

נושא אחד, זה אותו נושא. "לבחורה רתית יש קושי נלווה נוסף. כי הציפייה שהיא תעבור מאפס למאה במגע מול בחר לביה היא פשוט לא אפשרית כשאת נפגעת מינית. אי אפשר לצפות ממנה למעבר החד הזה. היא זקוקה לגישה שיש ולנסיגות, לתהליך ארוך שמאפשר לה להתקרב".

הקושי באינטימיות שחוות נפגעות מינית עשוי לעמוד כחומה בתוך קשר זוגי, גם כשהאבה גדולה מאוד. הנפגעת יכולה להתרחק ממקום הפשע, לא לבקר בו יותר, אבל מגופה שלה היא לא יכולה להתרחק. זירת האירועים הולכת איתה תמיד. אני מביטה בגרינבלט ושואלת ישירות: "את אוהבת את עצמך, את הגוף שלך?"

לי. "את עצמי אני אוהבת. את הגוף שלי?", היא שותקת רגע, אומרת שזה לוקח אותה גם למחלת הסרטן שגרמה לה לאוברך השר לפני שבע שנים. "כן, היום אני אוהבת את הגוף שלי", היא אומרת לבסוף. "אני לא מפרידה בין גוף ונפש. לקח לנפש המון שנים לאהוב את עצמה, להיות שלמה עם כל מה שהיא נושאת. אבל היום אני אוהבת כל פיסה ופיסה מעצמי. אולי זה חלק מתהליך ארוך ומשמעותי שעשיתי, של שחרור מאשמה. היו שנים שחשבתי על עצמי כמושגים של 'יש בי פגם', והיום לא".

מה שמפתיע בספר זה שאין בו שיפוטיות בכלל, בטח לא סגירת חשבון, אפילו לא בלפי הפוגעים.

"הנערים לא מעניינים, אני לא עסוקה בהם. פעם בשיחה עם תמי דיברנו על זה שהם לא בהכרח צמחו להיות אנשים. אולי היום הם לא פוגעים באף אחד. מי יודע גם מאיזה רקע הם עצמם באו. אבל סביר להניח שהגבולות לא ברורים להם. באשר לסביבה שלי - בזמן אמת ההורים לא מספיק ידעו איך להגיב, אבל לאורך השנים הם הבינו שהדבר הזה הוא משהו שיש לו משמעות; הם הבינו שזה ממשיך ללוות אותי, שהוא לא ייעלם אם נשתוק לגביו, והיום הם לגמרי תומכים בעשייה שלי".

היו לך טענות לאלוקים?

"אני מחפשת את אלוקים בעיקר במקומות של לומר תודה ולהתפלל שלא ישתבש כלום. במקומות שקשה לי אני מאוד עסוקה בחפש את הדרך להתמודד ולמצוא את האנשים שיכולים לסייע. אני פחות עסוקה בקינה או בתחינות, או בשאלות למה זה קרה לי. כך הייתי גם בהתמודדות עם הסרטן".

למה "לגדול על מים"?

"אמא של שמרית אומרת לה בספר: פרחים לא גדלים רק על מים, אלא צריכים שמש וגזימה ורשן וטיפול. בעיניי לגדול על מים זה לגדול בחסר. וכאן בדיוק נכנסת הסביבה הקרובה. זה התפקיד שלה - לתת את הערך המוסף, מעבר למינימום".

הדבר הכי חשוב זה לתמוך בנפגעות.
צילום: תומר נויברג, פלאש 90

"הלקח הכי גדול שלי מכל הדבר הזה הוא חשיבותה של תקשורת פתוחה מאוד עם הילדים, זה הכול. זה נמצא בכל מקום - זה יכול להגיע דרך מפקד בצבא, רב, המדריך בתנועה או בשיעור פרטי. אין מניעה מוחלטת. מה שיש זה תקשורת"

